

Άρης Αλεξάνδρου: ο πολίτης του λόγου (προδημοσίευση)*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ του Άρη Αλεξάνδρου, πράγμα που συμβαίνει σπάνια στα Γράμματα, έργο και άνθρωπος συμπίπτουν απόλυτα σχεδόν: η ποιητική είναι και βιοθεωρία είτε ηθική και αυτή η τελευταία επαγρυπνεί στην ποιητική: *Πρόσεξε μην τύχει... μην παρασυρθείς... τόξερες... σκοπός σου... δοκίμαζε... συνέχιζε...* Σηκώνοντας το βλέμμα από το κείμενο προς το υποκείμενο, τον άνθρωπο, τίποτα δεν σε μπερδεύει. Ένας ζωγράφος θα μπορούσε ίσως να κάνει το πορτραίτο του με τα γραφτά του για μοντέλο· αυτό συμβαίνει μόνον όταν ανάμεσα στο έργο και τον τεχνίτη υπάρχει απόλυτα τίμια σχέση και βασιλεύει αγνότητα μέσων.

Από τη δική του εσωτερική ενότητα στη γενική, την ολότητα, η μετάβαση ήταν φυσική. Όλα όσα έγραψε έχουν να κάνουν με την επικοινωνία και την ενότητα, με την επανόρθωση της διαίρεσης και την ανθρώπινη ταυτότητα. Αναζητώντας την ευθεία οδό, νόμισε –κάτι πολύ φυσικό για τις δικές μας γενιές– ότι αυτή ήταν η πολιτική, θα καταλήξει όμως άσφαλτα στην ευθύτητα οδών της ερήμου και, πιο πέρα, στο κενό *Κιβώτιο*. Δεν πήρε πάντως την προβιά και την ξύλινη προφητική γλώσσα του μίσους εν ονόματι της αγάπης, του μέλλοντος, ή της άτεγκτης ηθικής. Αντίθετα, προσφέρεται, κατά κάποιον τρόπο, ως μάρτυρας μιας αποτυχίας που προχωράει σε βάθος: από την πολιτική στην ιδεολογία, από κει στη λογοκρατία. Δεν οδηγήθηκε επίσης σε αναδίπλωση, σε ερμητισμό και ομφαλοσκοπία.

Σε ελάχιστα ποιήματά του υπάρχει ένας ιδιωτικός χώρος, μνήμη ή αφή της πραγματικότητας καθαρά προσωπική. Και σ' αυτά τα ελάχιστα, είναι συγκεκριμένα κάτι από το χαμένο παράδεισο της αθωότητας –της παιδικής ηλικίας– είτε η στέρηση, η αφή που ξεχνάει, το ανεπίδοτο μήνυμα, η προϊούσα αποξένωση. Εντούτοις, αυτή η απώλεια επηρεάζει σοβαρά την ποιητική του: *Η κάθε μου λέξη/αν την αγγίξεις με τη γλώσσα/θυμίζει πικραμύδαλο./Απ' την κάθε μου λέξη/λείπει ένα*

*μεσημέρι με τα χέρια της μητέρας δίπλα στο ψωμί/και το φως που έσταξε απ' το παιδικό κουτάλι στην πετσέτα.*¹ Αν εξαιρέσουμε λίγους στίχους σαν τους παραπάνω, μόνο μια φορά έβαλε στο έργο του στοιχεία αυτοβιογραφικά. Ως τρίτο πρόσωπο εμφανίζεται στο *Κιβώτιο*, αλλά σε δεύτερο ρόλο και σε «φλας μπακ»: μερικές σκηνές στο πατρικό σπίτι, από τη φοιτητική συντροφιά της Κατοχής. Κυρίως σκηνοθετούνται εκεί τα ηθικά διλήμματα του νέου ιδεολόγου και των φίλων του και συγκρούονται η ελεύθερη συνείδηση, η αυθόρμητη κρίση με την πολιτική σκοπιμότητα και το μακιαβελισμό των ιερατείων.

Η ιδιωτική του ύπαρξη, τόσο αθόρυβη και διακριτική, δεν συμπληρώνεται από την ακόμα πιο διακριτική προσωπική παρουσία του στο έργο του. Πώς ν' αποκαταστήσεις ό,τι είναι σιωπημένο ή ληλατημένο στις λέξεις του, καθώς το λένε οι στίχοι που παρέθεσα πιο πάνω; Φτάνει να σκεφτούμε μόνο το ρήγμα από τη μητρική στην πατρική/πατριδική γλώσσα, από τη ρωσική στην ελληνική, που ήταν μάλιστα γι' αυτόν γλώσσες της διασποράς: η μητέρα του ήταν Ρωσίδα εσθονικής καταγωγής και ο πατέρας του Έλληνας του Πόντου, πρόσφυγας στη Ρωσία. Στη συνέχεια από ξεριζώματα, το πρώτο δικό του άρχισε ταυτόχρονα με την αλλαγή γλώσσας: από τη μυθική υπερβόρεια παιδικότητα προς την ενηλικίωση στο μεσογειακό μας Γκουλάγκ. Πριν απορρήσει κανείς πώς ένας ποιητής – μεταφραστής με γλωσσικό αισθητήριο σπάνιο και πάθος για τις ιδιαιτερότητες κάθε γλώσσας φτάνει στην πρόταση –έστω πλατωνική– της άχρωμης Εσπεράντο, θα έπρεπε, νομίζω, να βάλει στο λογαριασμό αυτό το πρωταρχικό τραύμα. Ήταν και η διεθνής γλώσσα μια γέφυρα αέρινη, χωρίς στατικό υπολογισμό, όπως κάθε ουτοπία.

Σχέδια του Γιώργου Ζιάκα για τον «Κύκλω με την κιωλία» (Θεσσαλικό Θέατρο).

* Το κείμενο αυτό του Δ. Ραυτόπουλου είναι αποσπάσματα από την Εισαγωγή του βιβλίου του Άρη Αλεξάνδρου, που θα εκδοθεί προσεχώς. Το μονοτονικό σύστημα που εφαρμόζεται στο περιοδικό μας δεν έχει υιοθετηθεί από τον συγγραφέα.

Αδελφικά μόνος

Μετάφραση, Εσπεράντο, μεταγραφή στην Πολιτεία του Κόσμου, άρνηση κάθε

πολιτικής ή συντεχνιακής συμμετοχής. τέλος απόρριψη της ομάδος γενικά και τελειωτικά. Αυτά ακριβώς που τον απομόνωσαν ήταν οι απαντήσεις του στη διαίρεση.

Πρώτο σοκ, στην Κατοχή, η διαγραφή από το ΕΑΜ και το ΚΚΕ του φίλου του Χρήστου Θεοδωρόπουλου, μαζί με τους Γ. Λιανόπουλο και Στάθη Μεγαλοοικονόμου - το «προδοτικό τρίο» κατά την αδίστακτη κομματική λασπορολογία. Ο Άρης όχι μόνο δεν δέχτηκε την αβάσιμη κατηγορία εναντίον του στενού φίλου

του, όχι μόνο αρνήθηκε να του κόψει την καλημέρα, κατά τις εντολές, αλλά κηρύχθηκε αλληλέγγυος, δηλώνοντας την αυτοδιαγραφή του. Δεν παραιτήθηκε όμως από την αντιστασιακή δράση, συμμετέχοντας αυτόβουλα σε όλες τις κινητοποιήσεις της σπουδάζουσας νεολαίας. Ήταν, με άλλα λόγια, ήδη «ανέντακτος» - λέξη, στάση, σπесиαλιτέ ελληνική, που έμελλε να κάνει μεγάλη καριέρα τριάντα χρόνια αργότερα, ευθέως ανάλογη και σήμερα με την παρακμή της τεταγμένης αριστεράς. Ο Αλεξάνδρου δεν ήταν ασφαλώς ο πρώτος ούτε ο μόνος τότε, ήταν ό-

μως ο πρώτος που το δήλωσε, το έκανε πράξη και ποίηση. Αλληλέγγυος πάντα με τους ομοϊδεάτες του, που επίσημα τον θεωρούσαν αποστάτη και προδότη, υπέστη γι' αυτή την αλληλεγγύη την εκτόπιση στα νησιά της «άγονης», τότε, γραμμής, την ανυποταξία, την καταδίκη από Στρατοδικείο, για ένα ναι ή ένα όχι, σε δεκαετή ειρκτή και την απομόνωση από τους συντρόφους του.

.....
Στην Ελλάδα, «προμαχώνα του ελεύθερου κόσμου», τα δυο στρατόπεδα του ε-

πέβαλλαν το δίλημμα να διαλέξει χειροπέδες και μαχαίρι. Αρνήθηκε χωρίς την παραμικρή ταλάντευση και αρνήθηκε οριστικά. Στη νεκρή ζώνη! Αμέσως και για πάντα.

Ο ποιητής νιώθει πια σαν τραυματιοφορέας λέξεων σε διασταυρούμενα πυρά: *Με τις λέξεις σου να είσαι πολύ προσεχτικός / όπως είσαι ακριβώς μ' έναν βαριά τραυματισμένο / που κουβαλάς στον ώμο.*^{2,3}

Αυτός ο άοπλος άνθρωπος θα μπορούσε να παραλληλιστεί με τον πρίγκιπα Μίσικιν του *Ηλίθιου* – που έχει μεταφράσει άλλωστε με πολλή αγάπη – αν στη θέση των ιδεών, που έπαιξαν τόσο μεγάλο ρόλο στη ζωή του, ήταν η ψυχή. Δεν πρόκειται, βέβαια, για καμιά επιφανειακή ομοιότητα, αλλά για βαθύτερη ουσία: κάτι που μπορεί να διατυπωθεί σαν εξωθησικευτική πίστη στο καλό και ευλόβια ζωής. Αντίθετα από τον ήρωα του Ντοστογιέβσκι, ο ποιητής μας τα πρόβαλε αυτά στην κοινωνική και ιστορική τους διάσταση. Συγκεκριμένα πίστεψε ως αυτονόητο ότι αυτά αποτελούσαν την ουσία της επανάστασης, που ήταν εντολοδόχος παντός του καλού, ολική και οριστική. Γι' αυτό η απογοήτευση ήταν απόλυτη. Αυτός θα έμενε εκτός, πιστός, ακέραιος: *Και προ παντός μη στέρξεις να περιτηθείς!.../Μη στέρξεις να περικοπεύίστω και μια καμπύλη / απ' τα δακτυλικά / αποτυπώματά σου.*⁴

Αναπότρεπτη (δική του η λέξη) ήρθε γρήγορα η απομόνωση, *αναπότρεπτη σαν την αυγή*. Είναι η απομόνωση όπου κατέφυγε ο Καμύ, μέσα στη δίνη του ψυχρού πολέμου. Σε πολύ διαφορετικές συνθήκες, βέβαια, η στάση και η πολιτική απάντηση του Α. Αλεξάνδρου στο εκβιαστικό δίλημμα της μανιχαϊκής μας εποχής ήταν σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του αδέσμευτου πνευματικά Γάλλου συγγραφέα. Ανήκαν και οι δυο στους «ανθρώπους χωρίς βασίλειο» – έκφραση του Καμύ που αγνώστηκε μάταια να αποτρέψει την προσχώρηση των διανοουμένων στη λογική του ψυχρού πολέμου, αλλά και στο δίλημμα (έτσι νοσητό τότε) ελευθερία ή δικαιοσύνη. «Έξω από τις εκκλησίες δεν σε αφήνουν στην ησυχία σου», διαπίστωνε ο Καμύ, καταγγέλλοντας «το ψέμα που δηλητηριάζει τα πάντα».⁶ Θα φτάσει κι αυτός στην επιλογή της σιωπής. Η ανεξαρτησία του πνεύματος δεν ήταν ανεκτή, δεν του αναγνώριζαν το δικαίωμα να καταδικάζει τη Χιροσίμα, αλλά και τα σοβιετικά στρατόπεδα συγκέντρωσης: Ωθήθηκε λοιπόν βαθμιαία σε απομόνωση: «Στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων, η θέση μου είναι σιωπή ή θάνατος».⁷ Όταν έφτασε σ' αυτή την απόγνωση ο Καμύ, ζούσε σε συνθήκες δημοκρατίας περίπου αδιατά-

ρακτης, είχε γύρω του μια πνευματική κοινότητα διχασμένη αλλά όχι χωρισμένη με αίμα, όπως εμείς. Γι' αυτό και απολάμβανε την «πολυτέλεια» να αποσυρθεί, αν ήθελε... ήθελε, λέει σαν αυτοβιογραφική του πρόθεση, σημείωσε τη φράση: «Να γράφεις την ιστορία ενός ανθρώπου του καιρού μας, που θεραπεύεται από τους διχασμούς του με γιατρικό την αποκλειστική και συνεχή θεώρηση ενός топίου».⁸

Η συνταγή απελπισίας του Καμύ δεν ίσχυε για μας. Ποιο τοπίο να θεωρήσει κανείς; αυτό που είχαμε μπροστά μας ήταν πληγωμένο από συρματοπλέγματα, μοιρασμένο από χαρακώματα. Με τις προσλαμβάνουσες του ποιητή μας, ήταν η *νεκρή ζώνη*, τα σημεία φυλακή και έρημος, χωρίς την *πρωινή την πράσινη σκιά ενός μεγάλου δέντρου*.⁹ Δεν επινόησε λοιπόν κανενός είδους ψυχοπνευματικό γιόγκι ως θεραπεία, αλλά απέκρουσε και την ίδια την απελπισία:... *εδώ θα επιμένεις δίχως βία/χωρίς ποτέ να καταφύγεις στη βολική απόγνωση/ποτέ στην περιφρόνηση/κι ως έχουν σήμερα τη δύναμη εκείνοι που οικοδομούνε ερημώσεις, παραγγέλνει σ' ένα από τα πολλά «εις εαυτόν», που είναι ουσιαστικά το τελευταίο ποιήμα της τρίτης (τελευταίας) συλλογής – πριν από την «Υποσημείωση», ένα προκαταβολικό επιτύμβιο που χάραξε στα τριάντα έξι του χρόνια.*

Αξίζει, ειδικά σήμερα, να δούμε σε τι επέμενε τότε ο συγγραφέας του *Κιβώτιου*: *Εσύ θα επιμένεις να μετράς το χρόνο με τις σειρές των πετρωμάτων σάμπως νάσουν σίγουρος πως θαρθεί μια μέρα όπου οι χωροφύλακες κ' οι επαγρυπνητές θα βγάλουν τις στολές τους.*¹⁰

Η ημέρα που αγγέλλουν αυτοί οι στίχοι ήρθε – αργά για τον ίδιο, όπως και για τον Καμύ. Τότε όμως, *μέσ' στα χαλάσματα που τα σπείραν άλας*, ώστε τίποτα να μη βλαστήσει, ο ποιητής δεν δέχτηκε την *εκτόρνευσή του* κι έβλεπε τον εαυτό του να χαράζει με πείσμα γραμμές για ν' αποκτήσει ένα δικό του χώρο: τη μοναξιά του μέσα στη δίνη της ιστορίας.

Πήγα σ' αυτό τον παραλληλισμό, αναζητώντας ανάλογες πνευματικές στάσεις, στο απόγειο του ψυχρού πολέμου – ελάχιστα – που τιμούν το ευρωπαϊκό πνεύμα. Εννοείται, δεν υπήρξε επίδραση, αφού δεν υπήρχε επικοινωνία. Ήταν πρακτικά αδύνατο να είχε ο Αλεξάνδρου ενημέρωση για τις απόψεις του Καμύ. Οι περισσότερες άλλωστε απ' αυτές που σταχυολόγησα βρίσκονται στα ανέκδοτα, τότε, *Σημειωματάρια* του Γάλλου συγγραφέα. Αν κάποια απήχηση από τέτοιες ιδέες έφτανε τότε στην Ελλάδα, ήταν λογοκριμένη από τη μια ή την άλλη πλευρά, παραμορφωμένη μέσα σε μια πολεμική που κα-

τέτασσε τον Ζιντ, τον Καμύ, τον Μωρούα, τον Μαλρώ, τον Καίστλερ βέβαια, αλλά και τον Σαρτρ στους «αντικομμουνιστές», κήρυκες του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού. Είμαστε, στις «δυτικές» κοινωνίες, η νεότερη η πιο ξεκομμένη από τον κόσμο στη σύγχρονη εποχή, χωρίς διαβατήριο για πολιτείες, ιδέες, πληροφορίες.

Ακριβώς, ο πολίτης και ο λογοτέχνης Άρης Αλεξάνδρου είναι σαν να αίρει αυτή τη φονική πραγματικότητα και το σκοτάδι με τη δική του απομόνωση. Από τι απομονώθηκε; Όχι πάντως από τη ζωή και από τη γενιά του. Μένοντας αλληλέγγυος μαζί της, μαζί μας, απομακρύνθηκε από ό,τι μας χώρισε και μας διέλυσε. Τρεις λέξεις τον τοποθετούν ανάμεσά μας, και είναι λέξεις ξένες με διπλή έννοια:

*Fraternellement seul fraternellement libre*¹¹

Αυτός ο στίχος του Παύλ Ελύαρ που έβαλε προμετωπίδα στη δεύτερη ποιητική του συλλογή, ακριβώς εκεί όπου βρίσκεται το πρώτο ερήγμα, όπου η επικοινωνία γίνεται *άγονος γραμμή*, θα μπορούσε να ήταν τατουάζ πάνω στο μέτωπό του, σαν εκείνα που έκαναν κάποιοι κρατούμενοι στα στρατόπεδα του Γκούλαγκ, και τα ξανάγραφαν μετά από κάθε πλαστική εγχείρηση από τους ιατροχασάπηδες της Κα-Γκε-Μπε, ώσπου τα μάτια τους δεν έκλειναν πια από το τράβηγμα του δέρματος στο μέτωπο – ουλή.

Αδελφικά ελεύθερος

Μια τέτοια στάση ζωής, που μεταξύ άλλων υπαγόρευε τη συστηματική αποφυγή του προσκηνίου, του θορύβου της αγοράς και του λογοτεχνικού μάρκετινγκ, μοιάζει επικούρεια ή στωική. Υπάρχουν, πράγματι, σ' αυτή μερικά κοινά με τα δυο φιλοσοφικά ρεύματα της ελληνικής «παρακμής», ιδιαίτερα με τον Επίκουρο: ο ηθικός προσανατολισμός, η απελευθέρωση από το φόβο και την πολιτική δεισιδαιμονία, ακόμα και ορισμένα δομικά στοιχεία τους, όπως ο υλισμός, η πίστη στο Λόγο, η παγκοσμιότητα του ανθρώπου. Από την άλλη μεριά όμως ούτε παραίτηση από τα εγκόσμια για χάρη της ήρεμης ηδονής, ούτε ανοχή – αποχή διακρίνονται στη στάση του (μιλάω για την πνευματική στάση και όχι για τον ατομικό χαρακτήρα). Πώς να καταταγεί στους στωικούς και μάλιστα στους επικούρειους ένας ποιητής πολιτικός, που αυτοπροσδιορίζεται ως *δεσμώτης, εξόριστος, φυλακισμένος, ελεύθερος – με τις ρίζες σφηνωμένες μέσ' στις πέτρες*; Η ηθική του, και όχι οι ιδέες του, είναι εκείνη που του απαγορεύει να συμπράττει σ' ένα δράμα διαίρεσης, μίσους και μεσαιωνικού σχολαστικισμού απ' αυτή την πραγματικότητα απέχει, σε μια άλλη θα συμμετείχε ενεργότα-

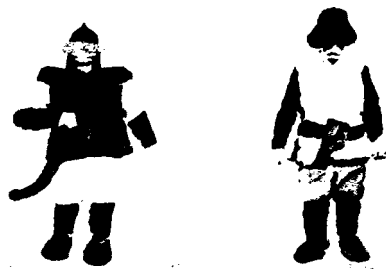

τα, όπως το έκανε στην Αντίσταση. Και, «απέχοντας», δεν απομακρύνεται στο απυρόβλητο, αντίθετα εκτίθεται στο διπλό κίνδυνο της νεκρής ζώνης. Δεν πρόκειται επίσης για φανατισμό, γιατί αυτός προϋποθέτει μισαλλοδοξία, αμετακίνητη ιδέα ανεπηρέαστη από την πραγματικότητα και όχι σταθερή ηθική στάση που συνοδεύεται από πίστη στο λόγο, δίψα επικοινωνίας και διαλόγου.

Εξίσου εσφαλμένα, ο Άρης Αλεξάνδρου τοποθετήθηκε κάτω από τη μαύρη σημαία της αναρχίας ή του μηδενισμού. Αλλά η αντιεξουσιαστική στάση από μόνη της –και μάλιστα ως προσωπική άρνηση και όχι ως κοσμοθεωρία– δεν συνιστά αναρχισμό, πολύ περισσότερο όταν απορρίπτει τη βία. Το ατσάλι από το οποίο φτιάχνει το μαχαίρι του είναι ηθικό και ό,τι φαίνεται άτεγκτο, απόλυτο απευθύνεται εις εαυτόν. «Δεν ανήκω σε κανένα κόμμα και σε καμιά πολιτική οργάνωση. Δεν είμαι μέλος καμιάς εκκλησίας. Δεν είμαι οπαδός καμιάς θρησκείας (...) δεν είμαι μέλος καμιάς εταιρείας λογοτεχνών και δεν πρόκειται, λόγου χάρη, να ζητήσω σύνταξη».¹² Είναι κατά των βραβείων αποδοκιμάζοντας τους θεσμούς που καταντούν δούρειοι ίπποι της ιδεολογίας και του σταρ σύστημ, και όχι εναντίον του επαίνου των σοφιστών. Δεν απαντάει στις κριτικές, δεν υποκύπτει στην πρόκληση των «μέντια», δεν μιλάει για το έργο του και προπαντός δεν το υπερασπίζεται.

Σε όλα τούτα, όπως και στο έργο του, αναγνωρίζεται η ίδια «ξεροκεφαλιά», που δεν είναι τίποτ' άλλο από φροντίδα καθαρότητας των μέσων προς την απόλυτα αδιάβλητη ελευθερία της λογοτεχνίας. Για τη δική του αντίληψη της ελευθερίας θα μπορούσε να γίνει πολύς λόγος. Αν την ανάγουμε στη φιλοσοφία περί ελευθερίας, θα δούμε ότι, πρώτον, αυτή κινείται στο αντίθετο ρεύμα από τη στωική σκοπιμότητα και πρόνοια, που αποκλείει τυχαίο και ελευθερία. Και, δεύτερον, βρίσκεται μέσα στο ορθολογικό σύστημα όπου ο λόγος (λογισμός) και η κρίση, μαζί με την εσωτερική εμπειρία, είναι πράξη ε-

λεύθερης βούλησης. «Η αδιαφορία είναι ο πιο χαμηλός βαθμός ελευθερίας», είχε πει ο Καρτέσιος.¹³ Σ' αυτό το αξίωμα εγγράφεται χωρίς επιφύλαξη ο Αλεξάνδρου, αλλά όχι και στη θεολογική αντίληψη της ελευθερίας, που στηρίζει κάθε παραλογισμό, αφού τα πάντα, ακόμα και τα μαθηματικά, απορρέουν από κάποιο θείο νόμο. Αρχικά τουλάχιστον, η δική του τοποθέτηση πλησίασε πάντως στη σπινόζεια σύνθεση ελευθερίας και αναγκαιότητας, σε μια εποχή όπου η ιστορική και κοινωνική αιτιοκρατία μάγευε τα προοδευτικά

πνεύματα: Ελευθερία είναι η συνείδηση της αναγκαιότητας. Είναι λοιπόν υπατάτη η ελευθερία; Είναι μόνο μια μεταφυσική κατηγορία, ένα θαύμα που διακόπτει την ισχύ των φυσικών και άλλων νόμων, ενώ μόνιμα υπαγορεύει την επιλογή του καλού; Μέσα στη γενική μαζοποίηση του ανθρώπου των μέσων δεκαετιών του αιώνα, ελάχιστη θέση υπήρχε για αδογμάτιστο στοχασμό στο πεδίο αυτό, που καταλαμβάνόταν από τη θεολογική απάντηση και από το μαρξικό ντετερμινισμό. Ο τελευταίος εντόπιζε στην ταξική συνείδηση και στην οικονομική σφαίρα την εγγεληνική διαλεκτική του «ελεύθερου γίγνεσθαι» που κορυφώνεται στο Κράτος και τους θεσμούς του. Θα το επαναλάβω: πρέπει να έχουμε πάντα στο νου πως ήταν χρόνια υλικής εξαθλίωσης, σκλαβιάς, σφαγείου· η μαζική συνείδηση, η υπέρβαση του ατομισμού ήταν σχεδόν γενικό αντανακλαστικό. Αντιθέτοντας το «βασιλείο της ανάγκης» στο «βασιλείο της ελευθερίας», που δεν μπορεί να αγνοεί το πρώτο, αλλά που η έλευσή του είναι αναπόφευκτη, με την οργάνωση των παραγωγών και την ταξική πάλη κτλ., ο στοιχειώδης μαρξισμός, που έφτανε κάτω μέσα σε μυθική αίγλη σε μια μερίδα της διανοούμενης νεολαίας, γινόταν η πιο πειστική ρητορική με γαλανόλευκα και πιο πολύ με άλλα χρώματα. «Η ελευθερία είναι η πρακτική που βασίζεται στη γνώση της αναγκαιότητας».¹⁴ Ο Στάλιν επαναλάμβανε σχεδόν το αξίωμα του Σπινόζα, αλλάζοντας τη «συνείδηση» σε «πρακτική» και προσγειώνοντας έτσι στην «αναγκαιότητα» του ολοκληρωτισμού και της ένδειας. Αλλά δεν υπήρχε χρόνος και ηρεμία για ψιλολογήματα στη θεωρία και στην πράξη. Ψήγματα «νεάς σκέψης» σαν το σταλινικό αυτό τοιτάτο φάνταζαν τότε σαν ογκόλιθοι αλήθειας και λυτρωμού. Η αστική δημοκρατία είχε φτάσει, με την εγκατάλειψη της Ισπανίας και το Μόναχο, στο ναδίρ της παρακμής της. Ο «ελεύθερος κόσμος» ήταν για μας συνώνυμο του ιμπεριαλισμού, του καπιταλισμού των κρίσεων, των πολέμων και της «δημοκρατικής υποκρισίας».

Μέσα σ' αυτή την απλουστευμένη διαλεκτική ελευθερίας-αναγκαιότητας κυμαινόταν η σκέψη και του Άρη Αλεξάνδρου, τουλάχιστον ως την *Ευθύτητα οδών*. Βρισκόταν όμως σε αυξανόμενη ανησυχία, σε ερώτηση. Αυτό σημαίνει –ενδεικτικά– η αυτοειρωνεία, μια από τις αυτοειρωνείες που μοιράζεται με το Μαγιακόβσκι: *Παρ' όλα αυτά/είμαστε πάντα λύτερουσαν την πτώση καταγής/μιας ινδικής καρδιάς*. Η ειρωνεία ενεργοποιεί την αντίδραση, με την κραυγή που ακολουθεί: *Ούτε νόμοι ούτε ρίμες./Κάτω τα χαράτσια/Και να σου πω/η επανάληψη και οι ρίμες/θυμίζουν αγκιτάτια*.¹⁵

Η ποιητική αντιστρατεύεται πρώτη την ιδεολογία. Καθώς γενικευόταν βαθμιαία η αποδέσμευση, οι ιδέες του –που δεν ήταν ανεξάρτητες από την ηθική τους αξιολόγηση– εξελίσσονται προς τη σαρτρική μάλλον άποψη της ελευθερίας: η συνείδηση είναι ελευθερία και σκοπιμότητα, η ελευθερία είναι το στοιχείο της ευθύνης. Αυτή δημιουργεί τον άνθρωπο συνεχώς, τον μεταβάλλει αντί να τον αφήνει στην ανάπαυση να συμπύκνεται με τον εαυτό του. «Η ύπαρξη προηγείται της ουσίας»¹⁶ – αυτή ήταν η αφετηρία του αθεϊκού υπαρξισμού του Σαρτρ. Ο άνθρωπος δεν είναι τίποτ' άλλο απ' αυτό που γίνεται ο ίδιος, γιατί δεν υπάρχει Θεός που να προσδιορίζει την ύπαρξή του.¹⁶ Είμαστε μόνοι, καταδικασμένοι να είμαστε ελεύθεροι, να εφευρισκόμαστε κάθε στιγμή.¹⁶ Ο Σαρτρ είχε θεμελιώσει την υπαρξιακή θεωρία του μέσα στην Κατοχή με το έργο *Το Είναι και το Μηδέν, δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας* (1943), όπου η ελευθερία γινόταν θεμελιακή έννοια της ύπαρξης. «Η ελευθερία», έγραφε, «είναι ακριβώς το μηδέν που βρίσκεται στο κέντρο του ανθρώπου και που αναγκάζει την ανθρώπινη ελευθερία να δημιουργείται αντί να είναι».¹⁷ Αυτό το περίφημο σαρτρικό-χαϊντεγκερικό «μηδέν» έρχεται στον κόσμο από τον άνθρωπο και φέρνει την άρνηση ή, μάλλον, την αρνητικότητα, προϋπόθεση για να τεθεί ζήτημα αλλαγής του κόσμου. Ο ίδιος ο Σαρτρ, θέλοντας να κάνει πιο εύληπτη αλλά και πιο τονωτική τη θεωρία του, έδωσε στη δημοσιότητα το 1946 μια κάπως εκλαϊκευμένη επιτομή της (*Ο Υπαρξισμός είναι ουμανισμός*), όπου υπογράμμισε ακριβώς αυτό το δημιουργικό ρόλο της αρνητικότητας: *το είναι και το πράττειν γίνονταν συνώνυμα και το πρακτικό ισοδύναμο της θεωρίας «είναι μια αισιόδοξη ιδέα, μια θεωρία δράσης»*.¹⁸ Πράγματι, έστω και αν η αισιόδοξία του υπαρξισμού αμφισβητήθηκε σοβαρά, πάντως η σαρτρική ελευθερία δεν προϋποθέτει την απομόνωση, κάθε άλλο μάλλον, αφού όχι μόνο προσδιορίζει το υποκείμενο μέσα στον κόσμο, αλλά και αποκαλύπτει τον κόσμο μέσα σ' ένα σχέδιο.

Η επανάσταση δεν ήταν ένα τέτοιο «σχέδιο»;

Από αυτά τα καινά δαιμόνια, που συγκλόνιζαν τη διανοούμενη νεολαία στο Παρίσι τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, εδώ έφταναν κάποιες απηχήσεις ανεκδοτικά σχεδόν. Έφτανε κυρίως το φοκλόρ των μπουάτ του βουλευβάρτου Σαιν-Ζερμαίν ντε Πρε, όχι όμως και τα βιβλία του Σαρτρ, ή τα μαθήματά του στη Σορβόννη μπροστά σ' ένα τόσο πυκνό ακροατήριο που δεν έπεφε βελόνα. Τον «υπαρξισμό» αντιπροσώπευε εδώ ο Σίμος... ένας γραφικός περιθωριακός. Κάποια άρθρα έδιναν ελλειπέστατη και συχνά παρανοημένη σύνοψη των θεωριών του Σαρτρ, υπερτερούσε όμως η πολεμική, όπου αυτή τη φορά σύμμαχοι, ακαδημαϊκή «δεξιά», χριστιανοί και αριστερά χέρι χέρι διαβολοποίησαν τη νέα κακοδοξία και τον αιρεσιάρχη. Δεν μπορού να αποκλείσω ότι ο Αλεξάνδρου είχε την ευκαιρία να διαβάσει κάτι σοβαρότερο, αλλά το θεωρώ απίθανο στις συνθήκες διωγμού και εξορίας. Οπωσδήποτε, η δική του αντίληψη της ελευθερίας ήταν σα να ξαναεφεύρισκε τη σαρτρική ελευθερία στην άσκηση της στην πράξη.

Είναι μια ελευθερία κατάφορη από ευθύνη και ο ποιητής μας δεν παίζει με τις ιδέες, δεν κάνει πόζα, κάνει ζωή αυτά που πιστεύει. Θα δώσω ένα παράδειγμα, μια απόφασή του που ήταν σα να βγήκε από *Το Είναι και το Μηδέν*: ήταν αντίθετος στη λογική του εμφύλιου – διάλεξε την ανυποταξία. Σα να είχε (αλλά δεν είχε, ούτε ήταν ανάγκη να είχε) εφαρμόσει τη συγκεκριμένη αυτή στάση που υποδεικνύει ο Σαρτρ, εν είδει παραδείγματος: «Αν πάω στρατιώτης σ' έναν πόλεμο, αυτός ο πόλεμος είναι ο δικός μου πόλεμος και μου αξίζει. Μου αξίζει πρώτον, γιατί θα μπορούσα να τον αποφύγω αυτοκτονώντας ή λιποτακτώντας (...) Δεν τον απέφυγα, άρα τον διάλεξα».¹⁹ Αργότερα, θα βρούμε στο *Κιβώτιο* και τη λύση της αυτοκτονίας... Είχε ή δεν είχε ευθύνη ο Οιδίποδας, όντας όργανο θεϊκής απόφασης και χρησμού; Όχι, δεν είχε, απάντησε ο κομματικός καθοδηγητής με το παρατσούκλι Φαντάρως, που αν ήταν στη θέση του Οιδίποδα θα ζητούσε, λέει, και ανταμοιβή από το θεό των μαντείων.²⁰ Ο αντίλογος του Απόλλωνα έρχεται ξαφνικά στο πνεύμα του αφηγητή, όταν όλο το οικοδόμημα του ψεύδους, των αιτιάσεων και των ερμηνειών έχει καταρρεύσει: «...αν πράγματι δεν ήθελες να σκοτώσεις τον πατέρα σου, υπήρχε τρόπος, αρκεί να το αποφάσιζες, βγαίνοντας απ' το Μαντείο, να σκοτωθείς επί τόπου».²⁰ Κλείνοντας μ' αυτό το επιχείρημα, στις τελευταίες γραμμές, το βιβλίο βγάζει σαν ανάγλυφο επίγραμμα την ελευθερία–ευθύνη ενάντια στο πελωμένο και τον ντετερμινισμό.

Θέλω να πω τούτο: ο Αλεξάνδρου μπορεί να μην είχε διαβάσει ούτε μια αυθεντική σελίδα Χάιντεγκερ, Σαρτρ, Μουνιέ ή Καμύ στις δεκαετίες του '40 και του '50, αλλά είχε μνηθεί από πολύ νωρίς στον κόσμο και στο πνεύμα του Ντοστογιέβσκι, όπου σχηματίζονταν οι ιδέες–μήτρες του 20ού αιώνα, ο υπαρξισμός, η ψυχανάλυση... Αλλά η πράξη, η εμπειρία ήταν το μεγάλο βιβλίο· εκεί συνειδητοποίησε ότι η ελευθερία, στην πραγματικότητα που συμπεριλαμβάνει τον άλλο, τον κόσμο, δεν μπορούσε παρά να έχει κοινωνικό και ηθικό νόημα, αυτό που της έδωσε ο παλιός και ο σύγχρονος ανθρωπισμός, εκείνο που διέσπασε ο Μαρξ και που πήγε να επανασυνδέσει ο Σαρτρ. Προσδιορίζοντας τη δυνατότητα ελευθερίας μόνο μέσα σε μια *τοποθέτηση* (situation) που αναγνωρίζουμε και μόνο με την πλήρη αποδοχή των συνεπειών κάθε επιλογής μας, ο Σαρτρ θεμελιώνει θεωρητικά την κοινωνική ηθική της ένταξης (engagement). Όπως και να την εννοούσε ο Σαρτρ, η ένταξη στην πρώτη δεκαετία του μεταπολέμου γοήτευσε τους διανοούμενους που έτρεχαν να στοιχηθούν πίσω από τις σημαίες, σα να είχε κηρυχθεί ξαφνικά γενική επιστράτευση κεφαλών. Το στρατόπεδο του κομμουνισμού βέβαια ανταποκρινόταν πιο γενναϊόδωρα στη δίψα ριζοσπαστικών, τελεσιδικιών συνταγών. Πολύ λιγότεροι τόλμησαν να παραμείνουν κριτικοί, σκεπτικιστές, ήρεμα δημοκρατικοί· πρώτοι οι χθεσίοι εθελοντές των Διεθνών Ταξιαρχιών του ισπανικού εμφύλιου, δεινά απογοητευμένοι, ο Άουντεν, ο Όργουελ, ο Καίστλερ, ο Μαλρώ, ο Χεμγκουαί κατά κάποιο τρόπο. Ενταγμένοι θεωρούσαν εαυτούς και οι ανεξάρτητοι, όπως ο Ραιμόν Αρόν ή ο Καμύ και, βέβαια, ο ίδιος ο Σαρτρ, αλλά θα μάθαιναν πολύ γρήγορα ότι στη λογική της ένταξης δεν υπήρχε παρά δεξιά-αριστερά και πάντως ούτε σπιθαμή για αναγνωρισμένη ανεξαρτησία συνείδησης.

Η πραγματική ποίηση και όταν ακόμα έχει αιχμαλωτιστεί σ' αυτή την καιρικότητα, έχει πικρή συνείδηση της ομορφιάς που προσπερνάει. Ακονίζοντας τις λέξεις του σε λόγο, ο Άρης Αλεξάνδρου κάνει την πιο δραματική από τις συχνές παραινήσεις του εις εαυτόν, που αποτελούν και την ποιητική του:

*όσο δουλεύεις στον τροχό
πρόσεχε μην παρασυρθείς
μην ξεπαστείς
απ' τη λαμπρή αλληλουχία
των σπινθήρων.*

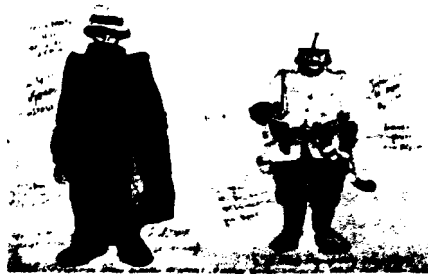
*Σκοπός σου εσένα το μαχαίρι.*²¹

Η δοκιμασία

Ο Άρης Αλεξάνδρου γεννήθηκε σαν ποιητής μέσα στη στράτευση και πέρασε,

από συλλογή σε συλλογή, όλες τις εκδοχές της, ως την καταγγελία της και την αντιστάση, που με το *Κιβώτιο* απόκτησε τη φιλοσοφική της εμφάνιση. Από την άποψη αυτή, το έργο του, θα μπορούσε να πει κανείς, είναι μια εικονογράφηση της μεγάλης περιπέτειας της λογοτεχνίας στην εποχή μας. Αντίθετα από τον Αναγνωστάκη, τον Κλείτο Κύρου, τον Δούκαρη ή τον Τίτο Πατρίκιου, που έμειναν από την αρχή σε ήσσονες τόνους, σε μια αφή της ιστορίας όπως αυτή γίνεται καθημερινότητα, αντίθετα και από τον Λειβαδίτη της μεγάλης κλίμακας, που έπαιρνε το λόγο εν ονόματι του «Ανθρώπου», ο Αλεξάνδρου ήταν από την αρχή σχεδόν μια συνείδηση στρατευμένου σε δοκιμασία: αυτή η συνείδηση μιλάει αποκλειστικά και για λογαριασμό κανενός άλλου. «Δεσμώτης», «εξόριστος», «φυλακισμένος» είναι οι τίτλοι που προσδιορίζουν όχι μόνο την αντίληψη μιας αυστηρής δεοντολογίας, αλλά και την οικουμενική μοίρα του ποιητή. Στην τρίτη γλώσσα του, τη γαλλική, θα γράψει: *Donc le poète est un prisonnier toujours debout devant le papier blanc*.²² Όταν φτάνει σε τέτοια συνείδηση του εγκλεισμού του ποιητή (το 1969, αυτοεξόριστος στο Παρίσι) έχει από καιρό εκτίσει την ειρκτή της εξωτερικής στράτευσης. Φυλακή είναι πια το *άσπρο χαρτί*, το δικό του έγγραφο κείμενο, όχι εκείνο που δεν γράφτηκε ακόμα, το άλλο, που δεν γράφτηκε ποτέ, δηλαδή η φυλακή της γλώσσας και του λόγου που αντικειμενοποιεί το νόημα, αφήνοντας ανείπωτο το προσωπικό και μοναδικό. Η εικόνα του θυμίζει το *άδειο χαρτί που η λευκότητα το προστατεύει* από τη «Θάλασσινη αύρα» του Μαλλαρμέ. Ίσως να μην το είχε διαβάσει πρόσφατα, ίσως πάλι ο συνειρμός να έβαλε το χέρι του. Μα στο ίδιο ποίημα του Αλεξάνδρου παρεμβάλλονται συνειδητά – ξεχωρίζουν μάλιστα με πλάγια στοιχεία και υπομνηματίζονται – μια φράση από την *Ομολογία* του Άρτουρ Λόντον και δυο στίχοι του Ρεμπώ από το *Μεθυσμένο καράβι* και από τις *Εκλάμψεις* («Αγρύπνιες»). Τι κοινό υπάρχει ανάμεσα σ' όλα αυτά; Το απραγματοποίητο ταξίδι βέβαια, η δίψα της ελευθερίας και το όραμα-εφιάλης. Ο έφηβος Ρεμπώ, πριν ακόμα δει τη θάλασσα έστω και από μακριά, έπλαθε ωκεανούς, πολιτείες, νέες ητρείφους μισοκλείνοντας τα μάτια μπροστά σε μια λιμνοθάλα βρώμικο νερό· ο καθηλωμένος στο επαρχιακό λύκειο που μισούσε Μαλλαρμέ, με την αίσθηση της θλιβερής σάρκας, ξεσπούσε: *Na φύγω! Na φύγω!* κι ένωθε κιόλας την καρδιά του να βρέχεται από το κύμα ακούγοντας το τραγούδι των ναυτών. Του Αλεξάνδρου το θαλασσινό όνειρο είχε ναυαγήσει στην αφηρητικότητα και το εσωτερικό ταξίδι (το ταξίδι στον εαυτό σου) που αναγγελόταν στο πρώτο ποίημα της πρώτης συλλογής –

τελευταίος στίχος – είχε πληγεί κι αυτό σ' εκείνο το γενικευμένο πόλεμο που εισχωρούσε στα κεφάλια και στις ψυχές. Να γιατί, τη στιγμή που, έχοντας οριστικά αποσπαστεί από κάθε ένταξη και διαίρεση, καταφεύγει στη γλώσσα του Μαλλαρμέ και του Ρεμπώ, δεν μπορεί να πετάξει. Το όραμα είναι στοιχειωμένο από εφιαλτικές εικόνες της ιστορίας, από την Πράγα, από την ομολογία του Λόντον. Η παραίσθηση συγχέεται με την οπτασία, η συνείδηση με τον εφιάλη· ο ποιητής είναι και πάλι δεσμώτης. Μ' αυτή την έμμομη αίσθηση της στέρησης, του αδύνατου της ποίησης, αν

αυτή δεν ανατρέψει τον κόσμο και τη γλώσσα, καταφεύγει τώρα στην πεζογραφία. Πριν φύγει από την Ελλάδα είχε αρχίσει να γράφει το *Κιβώτιο*. Θα το ξαναπιάσει σε λίγο για ν' ανακεφαλαιώσει – να δικαιώσει και συνάμα να αναφέρει – την ποίησή του, δίνοντας μια πλήρη δικανική κατάθεση για το κενό του μηνύματος, του νοήματος της ιστορίας, στη γνήσια γλώσσα της αλλοτρίωσης.

Το ρήγμα

Οι τρεις συλλογές του Άρη Αλεξάνδρου – τέσσερες αν λογαριάσουμε και την ενότητα των εννέα ποιημάτων στα γαλλικά με τον κοινό τίτλο *Exercices de rédaction*, που συμπεριέλαβε στην έκδοση *Ποιήματα (1941-1971)*, χωρίς να έχουν εκδοθεί χωριστά – και τα λίγα μετά το 1958 ποιήματά του εκτός συλλογών, σημαδεύουν ακριβώς αυτή την εξέλιξη: από την ολόψυχη στράτευση που πλαταγίζει στην επικολυρική και δημοτικότερη στιχουργία της πρώτης συλλογής,²³ στην οργισμένη κριτική αποδέσμευση της δεύτερης²⁴ και, τέλος, στην απόλυτη, ανεπίστρεπτη αποξένωση της τρίτης συλλογής.²⁵ Ο ίδιος πιστοποίησε αργότερα ποιο ήταν το «θέμα» αυτής της ποίησης και προσδιόρισε τη στιγμή και το νόημα του ρήγματος στη στράτευση: «*Το όραμα που διαλύθηκε* είναι από τα βασικά θέματα της ποίησης μου (σου θυμίζω το στίχο *είναι που πήδη-*

ξε προχθές το είδωλο στο χύμα) και φυσικά είναι το βασικό θέμα του *Κιβώτιου*», δήλωνε σ' ένα γράμμα του εξηγώντας στον παραλήπτη γιατί η έκφραση «το όραμα που διαλύθηκε» σε κάποια κριτική για το έργο του δεν τον ξένιζε. Βέβαια, ο στίχος του που υπενθυμίζει ανήκει σε ποίημα της πρώτης συλλογής, αχρονολόγητο, γραμμένο μάλλον στις αρχές του 1945 στην Ελ Ντάμπα – το πρώτο του στρατόπεδο – όπου την αγωνιστική έξαρση της Κατοχής διαδεχόταν πίκρα, νοσταλγία και κάποια σκιά αμφιβολίας.²⁶ Η ρήξη θα επέλθει στο επόμενο στρατόπεδο εξορίας, στο Μούδρο της Λήμνου, όπως η τελειωτική αποκοπή στον Άη-Στράτη και η οριστική αποξένωση στη φυλακή. «Το 1948, στο Μούδρο, αποφάσισα να απαλλαγώ από κάθε λογοκρισία και κυρίως από κάθε αυτολογοκρισία, μ' άλλα λόγια από κάθε στράτευση, που σημαίνει: από κάθε υποκρισία, αντιμετωπίζοντας φυσικά τον κίνδυνο να μείνω χωρίς ακροατές», σημειώνει εξηγώντας την πρόθεσή του να δημοσιεύσει ένα αγωνιστικό ποίημά του, παρόλο που το θεωρούσε πια ξεπερασμένο.²⁷ Αξίζει να προσέξουμε ότι η απελευθέρωση κηρύσσεται αποκλειστικά από τον ποιητή: λογοκρισία και αυτολογοκρισία (ιδίως η δεύτερη) είναι η στράτευση, πιστεύει πια. Δεν πρόκειται ακόμα για χειραφέτηση ιδεολογική, εξακολουθεί να δέχεται την κοσμοθεωρία του κομμουνισμού, απορρίπτοντας το σταλινισμό-δογματισμό, το νέο σχολαστικισμό. Όσο για πολιτική αυτονομία ήταν τότε, ακόμα και σαν έννοια, έξω από τις προσλαμβάνουσες των δικών μας ηλικιών. Αισθάνεται πάντως ξεκομμένος ήδη: *Για την ομάδα είμονι/ύποπτος πάντα/σαν την αλήθεια* γράφει το 1949 προς Μαγιακόβσκι.²⁸ Ένα χρόνο αργότερα, το 1950, κόβει «τους τελευταίους δεσμούς» του «με την αριστερά», όπως έγραψε αργότερα σ' ένα φίλο του. Χωρίς να έχει «αναηγήσει», χωρίς να έχει ξεχάσει τη Μακρόνησο, του διευκρίνιζε, αρνείται την αριστερά ενώ παραμένει αρνητής της δεξιάς: «...πήρα την απόφαση της μοναξιάς». Αιτία ή μάλλον σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι ήταν και πάλι η πνευματική ανελευθερία και η βαρβαρότητα του ζτανοβισμού. Εκείνο που διαισθανόταν, που τον πίεζε τα τελευταία χρόνια, είχε έρθει, επίσημα, βάνουσα, προσβλητικά για το πνεύμα και την ελευθερία. Η περιβόητη έκθεση του Μεγάλου Ιεροεξεταστή του σταλινισμού «πάνω στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και τη μουσική», που χαρακτήριζε τη δυτική λογοτεχνία «νέα μορφή ιδιαιζώντως ειδικής της αστικής φιλοσοφίας», είχε εισαχθεί για «συζήτηση», με τρία χρόνια καθυστέρηση, στο στρατόπεδο εξορίστων του Άη-Στράτη. Όλοι οι λογοτέχνες εξόριστοι – πλην Άρη – είχαν υποταχθεί, καταχωριάζοντας τις δεινές τύψεις τους κάτω

από μονολιθική «κομματικότητα». Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε το 1950 ως ορόσημο στην ιδεολογική εξέλιξη του Αλεξάνδρου και ως επισφράγιση της οριστικής αποστράτευσης. Στην τρίτη συλλογή (γραμμένη στη φυλακή 1954-1958) διαφαίνεται η ιδεολογική διαφοροποίηση καθώς διαπλέκονται καρτερία, κενό, απαισιοδοξία πολιτική, όχι όμως και φιλοσοφική, αφού παραμένει στο βάθος το – προδομένο έσω-όραμα και προπαντός αφού κρατιέται με τα δόντια η πίστη στο λόγο. Αργότερα ο ποιητής θα προβληματιστεί πάνω στη σχέση ελευθερίας – πίστης – θυσίας. Το 1960, ελεύθερος πια, σε μια πολεμική του για το πώς εννοούσε η αριστερά την πνευματική ελευθερία και το διάλογο, θα υποστηρίξει ότι η ένταξη είναι ασυμβίβαστη όχι μόνο με την ελευθερία αλλά και με τη *συζήτηση*: «Ο ενταγμένος είναι αδύνατο να συζητήσει, δηλαδή να ερευνησει, γιατί ο ενταγμένος πιστεύει πως η ελευθερία έγκειται στο σκλάβωμα σε κάποιο ιδανικό σωστό (Βάρναλης)».²⁹ Διακήρυξε ωστόσο την πίστη του στον άνθρωπο, στην «ανθρώπινη λογική». Και κατέληξε: «Και αν κατόρθωνα να ριζώ και τον ελάχιστο κόκκο τιμέντου για να στρωθεί ο δρόμος απ' τον Homo sapiens στον homo humanus, θα έλεγα πως η ζωή μου δεν πήγε του κάκου».

Είναι φανερό ότι το 1960, όταν γράφονταν αυτά, οι ιδέες του είχαν μετακινηθεί προς την ουτοπία γενικά, όχι σε κάποια ουτοπική τελική λύση, γιατί ο «ανθρώπινος άνθρωπος» είναι παγκόσμιος όσο και μακρινός απόγονός μας, κάτι σαν εξέλιξη του είδους και όχι κοινωνική τυποποίηση. Ιδανικές κοινωνίες χωρίς σύνορα, ανισότητες, καταπίεση αφθονούν στη φιλολογία κοινωνιολογικής φαντασίας και όλες έχουν λεπτομερείς οδηγίες χρήσεως: μian απ' αυτές μάλιστα, ο ιδεολόγος που την επινόησε, κάποιος Λεκουτυριέ, την είχε τελειοποιήσει τόσο πολύ που ονόμασε τη θεωρία του «Κοσμοσοφία».³⁰ Ο ποιητής μας δεν έκανε τον προφήτη ή τον θεωρητικό κάποιου νέου συστήματος, μόνο απέριπτε όλα τα υπάρχτα ως απάνθρωπα. Ήταν πια σαφής η εγκατάλειψη του κομμουνισμού συνολικά και όχι μόνο των εκτροπών του. Αυτή τη στροφή μπορούμε να την δούμε στα τελευταία κείμενά του πριν από τη δικτατορία, όπως το σενάριο *Ο καθηγητής Βαρχάιτ*³¹ και η μελέτη «Η αυτοκτονία του Μαγιακόβσκι».³² Κατηγορούμενα ήταν πια τα συστήματα γενικά όχι μόνο οι αντίπαλοι στον ψυχρό πόλεμο (καπιταλισμός – υπαρκτός σοσιαλισμός) με όλα ανεξαιρέτως, συμπεριλαμβανομένων και των ουτοπιών, όλες οι ιδεολογίες από το χριστιανισμό ως τον κομμουνισμό. Βέβαια, η σχέση του Αλεξάνδρου δεν ήταν θεωρητική, κοινωνιολογική είτε συστηματική φιλοσοφική, γενικά αρκέστηκε στη διαλε-

κτική άρνησης-οράματος. Αν χρειαζόταν απαραίτητα μια επιγραφή, αυτή θα έπρεπε να σημαίνει την άρνηση του συστηματικού: *αντι-ισμός*.

Μέσα σ' αυτή την προοδευτική απόρριψη των συστημάτων, μετά την πολιτική και την ιδεολογία έρχεται, περί το τέλος της δεκαετίας του '50, η αμφιβολία του για την επάρκεια του ορθολογισμού. Παρά τη βεβαίωσή του που είδαμε λίγο πιο πάνω, η πίστη του στο λόγο υποχωρούσε εναγώνια από τα χρόνια της φυλακής. Το πρόβλημα της επικοινωνίας, κέντρο σ' ολόκληρο το έργο του, ποιητικό και πεζό, βαρύνει και απελπίζεται σε μερικά ποιήματα της τρίτης συλλογής (*Ευθύτης οδών*), που χαρακτηρίζουν όσο λίγα την κατάσταση πνεύματος στην αποστρατευμένη ποίηση μετά τη διάλυση του οράματος. «Συνομιλώ άρα υπάρχω» κήρυσσε ο τίτλος του μεγαλύτερου ποιήματός του, που γράφτηκε ασφαλώς το 1956 στη Γυάρο. Ήδη ο τίτλος έβαζε στη θέση του καρτεσιανού *cogito* (σκέπτομαι) το *συνομιλώ*. Αλλά στη θέληση της συνομιλίας απαντούσε η απομόνωση: η ομιλία η προσωπική είχε καταντήσει παντομίμα, όπως έλεγε εκεί στον προνομιούχο συνομιλητή του, τον Μαγιακόβσκι: *Με λέξεις τριμμένες με παρομοιώσεις μεταφορές κι αναλογίες/ πασχίζω να μιλήσω/σαν τον μουγγό που θέλει να σου δείξει πως πονάει/και μπήγει το καρφί μέσα στο μήλο*. Ο κώδικας χάνεται βαθμιαία κι αν ακόμα δεν είναι το άδειο *Κιβώτιο*, η κοινότητα της γλώσσας αναζητιέται χωρίς να βρίσκεται και η «μαζική» επικοινωνία είναι μόνο εργαλειακή, άψυχη, ή ενέχει, μεταφέρει το φόνο: *Πάντα απροσάρμοστος/ανεδαφικός/δεν είχες καταλάβει πως η μόνη μουσική που συντελούσε στο γενικό καλό/είταν ο χτύπος των σφυριών/των βαποριών τα φλάουτα/κι οι παλμικές δονήσεις των συρμάτων/την ώρα που περνούν οι διαταγές/για τις εκτελέσεις*. Στο *Κιβώτιο* πια κάθε μήνυμα αποκωδικοποιείται σε θάνατο-εκτέλεση, *αυτοκτόνηση* – και η λέξη σύντροφος συνωνυμεί με το νεολογισμό *συνεκτελεστής*. Και στο σχέδιο μυθιστορήματος *Η άγνωστη γλώσσα*, μια τελετουργική εκτέλεση ακολουθεί την αποτυχία στις εξετάσεις σε μια άγνωστη – νεκρή – γλώσσα.

Αλλά τότε σε τι χρησιμεύει η λογοτεχνία, προς τι η ποίηση; Ανάμεσα στην αποστολή της για την *τελειοποίηση της γλώσσας* και στο τωρινό της καθήκον να πορεύεται στη «Νεκρή ζώνη» (επόμενο ποίημα) κουβαλώντας στον ώμο τις λέξεις σαν *μελλοθάνατο*, η ποίηση είναι η αμυδρή ελπίδα, κάτι *όπως το πρώτο κερί/πιστοποίησε το σκοτάδι*. Μπορούμε τώρα να καταλάβουμε καλύτερα την περιέργη παρένθεση της καθαφικής μίμησης που ακολουθεί αυτά τα ποιήματα της εναγωνίας επικοινωνίας. Με τον καθαφικό

τρόπο, νομίζω ότι ο Αλεξάνδρου έκανε προσπάθεια να πάρει απόσταση από την αμεσότητα και από τη σημαντική της στράτευση, γυρεύοντας ευρύτερη προοπτική, ίσως μια διαχρονική θέα του προβλήματος της συνείδησης. Πολιορκείται με καρτερία αλλά και ειρωνεία ένα νεύμα, αν όχι μια απάντηση, ένα εύρημα ιατροδικαστικό περίπου με την αυτοψία στο μακρινό παρελθόν. Η γαλήνη και η βιβλική ατμόσφαιρα που ανακαλεί αυτή η ποίηση χρησιμοποιούνται σαν οθόνη για να προβληθούν διαρκή διλήμματα, αυταπάτες, συμβιβασμοί και απελπισμένη εμμονή του ηθικού χρέους, ιδιαίτερα στις σχέσεις ατόμου-συνόλου, πνεύματος-εξουσίας, ηγεσίας-πλήθους. Αυτή η παρελθοντολογία διέυρυνε, θα έλεγες, με αιώνες πείρας τη συνείδηση του παρόντος. Ο σκεπτικισμός που πνέει εκεί δεν είναι πεισιθάνατος αλλά κριτικός, αναθεωρητικός. Απέναντι στην κούφια αισιοδοξία των ιδεολογικών μιλιταρισμών έδινε έναν άλλο τρόπο θάρρους. Δεν έπρεπε να παραδεχτούμε ότι η ήττα της μεγάλης στρατιάς σήμαινε κάτι οριστικό για τον άνθρωπο. Ούτε ο Αλεξάνδρου ούτε κανένας από τις κλάσεις των στρατευμένων έκανε τη συνείδηση της ήττας ήττα της συνείδησης και κανένας (με εξαίρεση την ιδιαίτερη περίπτωση Λειβαδίτη) δεν έφτασε στο μυστικισμό. Καθώς δεν υπήρχε στήριγμα έξω, ενώ διαρκούσε η κεκτημένη αντι-ομφαλοσκοπία, η έγνοια του κόσμου, από τα χρόνια των οραμάτων και των πίστων, κατέφευγε στις μεγάλες κλίμακες του χρόνου, όχι μόνο τις ιστορικές αλλά και εκείνες των γεωλογικών μεταβολών είτε της βιολογικής εξέλιξης του ανθρώπου. Παλαιοντολογία και μελλοντολογία είναι δύο πόλοι κοινοί σ' όλη εκείνη την ποίηση, αρχίζοντας από τον Μαγιακόβσκι, που αντιστέκεται πεισματικά στην απελπισία του παρόντος. Η μακροϊστορική αισιοδοξία αντικαθιστά τη νέα Σωτηρία που δεν ήγγικεν, ο λόγος γεμίζει από χρόνο και άπειρο, σε μια υπέρβαση της ιστορίας που κόλλησε, της στενότητας και μυωπίας του παρόντος.

Η σιωπή

Ένας συνομήλικος και πολύ διαφορετικός από τον Αλεξάνδρου ποιητής, ο τραγικότερος ίσως της πλειάδας, ο Τάσος Λειβαδίτης, δοξολογούσε με το ίδιο πάθος τη ζωή, τον άνθρωπο, τον άνθρωπο-θεό και τον Νένιν, με πληγωμένη καρτερική πίστη που η θέλησή του την έκανε μεγαλόπνοη και μεγαλόστομη. Μα και όταν συνειδητοποίησε ότι όλα είχαν χαθεί, ένωσε, μέσα στο υπόγειο, την πνοή του μέλλοντος και από την ταπεινώση έφτιαχνε μέθοδο σωτηρίας: *όλη η δροσιά του μέλλοντος τραγουδάει μες στις κλειδώσεις*

μου/κι ω ήττες, συντρόφισσές μου, που μέσα σε μια στιγμή/με λυτρώσατε απ' τους αιώνιους φόβους της ήττας.³³ Η ως τότε ώριμη ποίηση του Λειβαδίτη ήταν μια ελεγεία στο όραμα που διαλύθηκε: Τώρα κομμάτια από το μεγάλο ασύγκριτο όνειρο που κάποτε κρατήσαμε! (...) σφηνωμένα μες στα νύχια μας σαλπίζουν.³⁴ Στον Αλεξάνδρου, η υπομονετική πίστη και η οραματολογία είχαν παραχωρήσει τη θέση τους σε μια ήρεμη ενατένιση: Εσύ θα επιμένεις σαν να μετράς το χρόνο με τις σειρές των πετρωμάτων.³⁵

Είχε δει πολύ νωρίτερα τη διάλυση του οράματος, αλλά συνολικά η διαδρομή του είναι παράλληλη μ' εκείνη του Λειβαδίτη, που από τις μεγάλες, σημαιοστόλιστες μάχες και βεβαιότητες στην άκρη της νύχτας, από τα σταυροδρόμια του κόσμου³⁶ με τους μεγάλους ανέμους, έφτασε ν' ανακαλύψει το Θεό στη σιωπή, στο άδειο. Ο συγγραφέας του *Κιβώτιου* μας έδειξε το κενό, εξίσου φοβερό και ακατονόμαστο, που δεν μπορούμε πια να το πούμε Θεό. Την ίδια ώρα που ο Αλεξάνδρου μυθολογούσε τη μεγάλη μας απορία, ο Λειβαδίτης, στο *Νυχτερινό επισκέπτη*, έψαχνε το κενό, γεμίζοντάς το Θεό: Αιώνες τώρα χτυπάω τον τοίχο μα κανείς δεν απαντάει. Όμως εγώ ξέρω πως πίσω από τον τοίχο είναι ο Θεός. Γιατί μόνον Εκείνος δεν απαντάει.³⁷

Είναι χαρακτηριστικό ότι και στο Λειβαδίτη η μεγάλη στροφή είχε γίνει με το προσωπικό στην περίπτωση του—πέρασμα στην πεζογραφία. Το *Εκκρεμές*,³⁸ έργο περίπου ταυτόχρονο με την έναρξη γραφής του *Κιβώτιου*, είχε ανοίξει την υπαρξιακή περίοδο του Λειβαδίτη. Νομίζω πως δεν ήταν τυχαίο. Λειβαδίτης και Αλεξάνδρου ένωσαν—και σχεδόν ταυτόχρονα μάλιστα—την ανάγκη της σιωπής της ποίησης, που είχε ταυτιστεί μ' ένα ορισμένο όραμα και μια συγκεκριμένη συλλογική εμπειρία. Πότε αφήνει το σίχο ο πρώτος; Μόλις συνειδητοποιεί, με δέος, ότι μόνο τώρα, μετά την έσχατη ταπείνωση τη γενική και την ατομική, ίσως πια μπορεί να γράψει ένα σίχο αληθινό.³⁹ Ο

Αλεξάνδρου πάλι, μ' ένα σιμωνίδειο επίγραμμα επιτύμβιας επιστημότητας, κλείνει την τελευταία του συλλογή, εκπέμποντας ένα τελικό μήνυμα χωρίς παραλήπτη:

Φίλε ή αντίπαλε μην τ' αναγγείλεις
πουθενά/Δεσμώτης τήδε ίσταμαι τοις
ένδον ρήμασι πειθόμενος.⁴⁰

Αυτό το αμετάβατο του μηνύματος, το άδειασμα του λόγου δεν έβλεπε πια ο ποιητής πώς θα μπορούσε να γίνει ποίηση, όπου η κάθε λέξη, εγκαταλείποντας το παρελθόν της, πρέπει να λάμπει σαν πρωτόπλαστη. Το αντίθετο της ποίησης δεν είναι βέβαια η πεζογραφία, αλλά ο πολι-

τικός λόγος και η εφθαρμένη χορηστική γλώσσα. Απ' αυτή την πιο πεζή πεζότητα ο ποιητής, ο λογοτέχνης μπορεί να «εμπνευστεί»! Και το κάνει πολύ συχνά. Ο Αλεξάνδρου δοκίμασε τον ηθικο-πολιτικό διδακτισμό του Καβάφη, δοκίμασε το δράμα και το σενάριο. Τώρα έρχεται στο μυθιστόρημα με μια φροντίδα να ντοκουμεντάρει, να απολογηθεί. Όπως το τέλος της ρόδινης αυταπάτης στην πρώτη του ποιητική συλλογή σημειώνεται με το πέρασμα από τον γνήσιο παραδοσιακό και εθνικό σίχο—τον δεκαπεντασύλλαβον στον ελεύθερο, στον ατομικό ρυθμό και μέτρο, παρόμοια τώρα εγκαταλείπει την ποίηση για την πεζογραφία, για ν' αποτυπώσει όχι πια τη διάλυση του οράματος αλλά του νοήματος, του λόγου. Χειρίζεται, για να το πει, ένα όργανο δύσκαμπτο και βαρύ, το ιδίωμα ενός τυπικού ακτιβίστα κομμουνιστή, που είναι στους αντίποδες της προσωπικής ελευθερίας και της ποίησης: κωδικές στερεοποιημένων σημασιών, ιεραρχιών, ασώματης, αναισθητικής σκοπιμότητας. Ενώ ο Λειβαδίτης, στο υπαρξιακό του χρονόμετρο (Το Εκκρεμές) διατυπώνει την αγωνία του προσώπου χωρίς μπουσούλα μέσα από κλινικές περιπτώσεις διανοητικής αλλοτρίωσης, ο αφηγητής του *Κιβώτιου* χιτίζει τετράγωνα, λογικά οικοδομήματα με τον αλλοτριωμένο του λόγο, που πέφτουν το ένα μετά το άλλο, καθώς διαψεύδεται κάθε φορά ένας κωδικός αναφοράς σε μια υποτιθέμενη γρανιτώδη αλήθεια: της τελευταίας ιστορικής ολομέλειας. Ο αφηγητής αυτός—ο λόγος αυτός—δεν έχει πρόσωπο, δεν έχει σώμα ούτε όνομα, έχει μόνο ατάρχη λογική. Κάθε του λέξη είναι σα να πέφτει νεκρή ή χτυπημένη από ακυρότητα και δεν ανακαλύπτει το σώμα του παρά μόνο σα μια ακόμα τέτοια λέξη: πτώμα. Έχοντας εξαντλήσει το λόγο και την υπαρξή του, καταλήγει: ...άδειο είναι το κιβώτιο κι αν νομίζετε πως μπορείτε να το γεμίσετε με το πτώμα μου (...) τι περιμένετε...

Έτσι το μεγάλο σήγμα στο έργο του Αλεξάνδρου δεν εντοπίζεται από κάποια

συγκεκριμένη ιδέα σε μιαν άλλη, αλλά βρίσκεται στη γραφή, που έρχεται τώρα να πιστοποιήσει τη διάσπαση του λόγου, την απομόνωση και τη σιωπή του σημαίνοντος. Το *Κιβώτιο* είναι σημείο κενό. Ποιος το άδειασε; Σάσπενς!... Μα ποιος άλλος θα μπορούσε να το κάνει από τον κατασκευαστή του και τον φορέα του: την ιδεολογία, την ιδέα, το λόγο; Αυτό το λόγο χειρίζεται αριστουργηματικά ο συγγραφέας εκμηδενίζοντας μέσα του και την (προηγούμενη) ποιήσή του. Αν αναλυθεί σε λέξεις και συντακτικές ενότητες ακόμα, ο λόγος αυτός δεν είναι «δικός» του. Ποτέ δεν ανήκουν στον ποιητή οι λέξεις ξεκομμένες, ακόμα κι αν τις έχει εφεύρει. Ο Μαλλαρμέ είχε πει ότι μεταχειρίζεται μόνο τις λέξεις όλου του κόσμου, εκείνες που ο «Μπουρζουά» ξέρει πολύ καλά. «Αλλά, να, (...) αν του συμβεί να τις συναντήσει μέσα στο άλφα ποιήματά μου, δεν τις καταλαβαίνει πια. Είναι που γράφτηκαν από ποιητή».⁴¹ Σαν τον κύριο Μπουρζουά, οι κιβωτιοποιοί – η μεγαλύτερη συντεχνία του μεσαίωνα μας – δεν αναγνωρίζονται μέσα στο *Κιβώτιο*: άλλοι το 'γραφαν – το 'κλεψαν. Δεν αναγνωρίζουν τις λέξεις τους όταν ξαναγράφονται (καθαρογράφονται, πρέπει να πούμε) από την λογοτεχνία.

Ο «συγγραφέας» γράφει – μαζί (μαζί με την εποχή του, τη γλώσσα που κληρονόμησε και την προηγούμενη λογοτεχνία) αλλά γράφει-συν. Δεν καταγράφει ως δικαστικός κλητήρας, εφευρίσκει ένα καινούριο πώς, πώς ο κόσμος γίνεται λόγος. Το στρατήγημα του συγγραφέα του *Κιβώτιου* ήταν να κρύψει αυτό το συν ως πλην, το πώς ο λόγος αδειάζει το νόημα και ερμηνώνει τον κόσμο. Έγραψε λοιπόν το κείμενο που μηδενίζει και μηδενίζεται, παράγοντας ένα οιονεί «αντι-κείμενο». Με τη σύνθετη και αποσυνθετική αυτή λέξη το χαρακτηρίζει έμμεσα ο ίδιος ο αφηγητής, για λογαριασμό του συγγραφέα, σ' ένα προτελευταίο κεφάλαιο του μυθιστορήματος που τελικά το απέσυρε από το έργο· μίλησε όμως γι' αυτό στη συζήτηση που προκάλεσα μαζί του όταν εκδόθηκε το *Κιβώτιο* και δημοσίευσε ένα απόσπασμά του ως κατακλείδα στη συζήτηση εκείνη.⁴² Αυτό το κείμενο είναι ένα σημείο πλην, λόγος αρνητικού μεγέθους. Τέτοια αντί- και αρνητικά, μια εξίσωση ίσον μηδέν θα μπορούσε, λέει, να γράψει αντί απολογίας, διαμαρτυρούμενος για τη σιωπή του ανακριτή. Μα δεν έκανε τίποτ' άλλο απ' αυτό. Και ο παραλήπτης εξάλλου δεν είναι άλλος από τη σιωπή, την ηχώ της μη γλώσσας, της γλώσσας της αλλοτριώσης. Ούτε ρωτάει, ούτε δίνει απάντηση. Η σιωπή μας ρωτάει, δεν ρωτάει κάτι και δεν ρωτιέται· πάνω απ' όλα αδιαφορεί για την απάντηση. Αυτό το σημείο πλην γίνεται ορατό χάρη στο περίβλημά του, το κι-

βώτιο, το τίποτα που γίνεται σημείο. Το κενό είναι «αδύνατο» κατά τον ορθολογισμό και ασύλληπτο στην κοινή αντίληψη, που μόνο αρνητικά, σαν απουσία το δέχεται. Καθαυτό άλλωστε δεν μπορεί να παρασταθεί, γι' αυτό και γεμίζει Θεό, σκοτάδι, μύθο, μια οποιαδήποτε σκοτεινή ουσία που το καθιστά ορατό. Να γιατί εκείνο που έχει σημασία δεν είναι το ανέκδοτο, η επινόηση, ούτε το επιχείρημα – η σηματοτική αλληλουχία του λόγου – αλλά η σημαντική του, οι κώδικές του και η μορφή του. Ο ρεαλισμός της αφήγησης δεν είναι επικυρωμένος από το συγγραφέα, αντίθετα είναι τέχνασμα απόρριψης του ρεαλισμού.

Συμβαίνει αυτό το παράδοξο στη λογοτεχνική εξέλιξη του Αλεξάνδρου: ανταλλάσσοντας τους τυπικούς χαρακτήρες των λογοτεχνικών ειδών, η ποιήσή του είναι ρεαλιστική, περιεχομενική, προσληψιμη σε πρώτη ανάγνωση και μιας σημασίας, ενώ το πεζό του έργο (ολόκληρο, ως και τα σχέδια μυθιστορημάτων που έμειναν ανεκπλήρωτα) είναι πάντα μεταφορά στο έδαφος της αβεβαιότητας. Τόσο είναι αλήθεια αυτό, ώστε ξένοι αναγνώστες και βιβλιοκριτικοί, όταν εκδόθηκε το μυθιστόρημα στα γαλλικά, το διάβασαν κατά γράμμα, σαν χρονικό ή ανέκδοτο του εμφυλίου μας και, φυσικά, έμειναν με άδεια χέρια. Μια άλλη ανάγνωση όχι επιπόλαιη ξαναγέμισε το άδειο *κιβώτιο* με νόημα, ερμηνεύοντάς το σαν παραβολή. Πρόκειται όμως και πάλι για υπερεκτίμηση του «περιεχομένου» που πριμοδοτεί τις ηθικές και πολιτικές σημασίες σε βάρος της ουσίας. Ο συγγραφέας θα μπορούσε να είχε μεταχειριστεί άλλο μύθο και άλλη εποχή, έστω και αν τέτοιες επιλογές δεν είναι χωρίς σημασία. Όπως λέει ο αφηγητής, σ' εκείνο το κεφάλαιο που εξαιρέθηκε, θα μπορούσε να αρνητικοποιήσει την ίδια την *Επιχείρηση Κιβώτιο* φανταστικοποιώντας την, μεταθέτοντάς την στον χρόνο, σβουρίζοντάς την στο 1249 λόγω χάρη, στην εποχή των Σταυροφοριών...

Ο υπαινιγμός ίσως είναι σημαντικότερος από ό, τι φαίνεται και δεν περιορίζεται στη μεταφορά του χρόνου του μύθου στο μακρινό παρελθόν. Στην εποχή των Σταυροφοριών, τα μυθιστορήματα του κύκλου της Στρογγύλης Τραπεζίς – τα πρώτα δυτικά μυθιστορήματα – μετέφεραν τον αναγνώστη επτά-οκτώ αιώνες πίσω, στο μύθο του δισκοπότηρου Γκράαλ. Προφανώς γιατί τότε τα σύμβολα του Χριστιανισμού ήταν άφθαρτα και οι ιππότες του βασιλιά Αρθούρου μαζί με τη δύναμη επιδιώκαν την άσκηση, την εσωτερική τελείωση και τη θυσία. Σ' εποχές πίστεων και μύθων (που μας νεύουν από μακριά και μέσα στις σελίδες του *Κιβώτιου*) ο ήρωας παλεύει για να νικήσει και είναι με το μέρος του καλού· τα σύμβολα

είναι συγκεκριμένα, κοινής αναγνωρίσεως και ιερά: Γκράαλ. Στην κρίση, ο άδοξος ήρωας, ο μοναχικός γίνεται «πρόσωπο», αγωνίζεται δηλαδή να καταλάβει, να υπάρξει· το σύμβολο είναι απροσδιόριστο και «μικρό» μπροστά στη συμβολιζόμενη πραγματικότητα την τόσο πολύπλοκη. Ίσως γι' αυτό δεν μπορούμε να μιλήσουμε για συμβολισμό στο *Κιβώτιο*, όπως αμφιβάλλω αν μπορούμε να μιλήσουμε για συμβολισμό στον *Κάφκα*. Ο αφηγητής-απολογούμενος στο μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου δεν μπορεί να νικήσει ούτε να καταλάβει, το κενό που μεταφέρει είναι ο ίδιος: ο απόλυτος αντι-ήρωας. Αυτό που μεταφέρει δεν είναι Γκράαλ του κομμουνισμού μα ένας σκόπιμα άμυθος, άχαρος, ανίερος κύβος, ακριβώς η ειρωνεία του μυστικού, του υψηλού, της αγγελίας.

Ο συγγραφέας μας δεν έχει θεούς, δεν διαθέτει χρησμούς, μα οι οιωνοί που πρώτος από τους στρατευμένους ερμήνευε τόσο έγκαιρα και με τόση οξυδέρκεια ήταν κάτι παραπάνω από δυσμενείς, ολέθριοι. Από τις δυο μεγάλες περιπέτειες όπου είχε συμμετάσχει, τον κομμουνισμό και τον λόγο, η μια ήταν αμετάκλητα καταδικασμένη και η άλλη υπονομευμένη. Χωρίς νέα Κοσμογονία και χωρίς προσωπική Οδύσσεια που είχε σνειρευτεί νέος, συνέταξε αυτή την εφιαλτική ραψωδία της καθόδου στον Άδη για την επίσκεψη συντρόφων-ίσκιων. Το μήνυμα που έφερε ήταν σκοτεινό, όπως εκείνο της λ' ραψωδίας, μια σκοτεινή προειδοποίηση χωρίς τις ορμήνιες θεοσέβειας και φρόνησης του νεκρού Τειρεσία για κάποια ελπίδα γυρισμού. Θα ήταν ίσως επιτρεπτό να θυμηθούμε ότι, στην *Οδύσσεια*, αυτή η προσφυγή στη γλώσσα των νεκρών έρχεται αμέσως μετά τη μαγανεία της Κίρκης που μετέτρεψε σε χοίρους τους συντρόφους. Μα τον παραλληλισμό θα τον κάναμε αποδίδοντας, αυθαίρετα μάλλον, πρόθεση στον συγγραφέα. Αντίθετα, τίποτα δεν μας εμποδίζει να συγκρίνουμε εκ των υστέρων τον φορέα του λόγου με οποιονδήποτε άλλο, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη ανάλογου σχεδίου του συγγραφέα· και μια που σταματήσαμε στο μεγάλο πρόδρομο της μυθιστορίας, ας προσέξουμε τη φοβερή σύγκριση: ο ομηρικός αφηγητής θαυμάζεται από τους Φαίακες για τη χάρη του, το παράστημά του και τη σοφή ισορροπία του πνευμάτος του· απέναντί του είναι ζωντανόι άνθρωποι που τον ακούνε άπληστα, συμμετέχουν και δεν εννοούν να τον αφήσουν να τελειώσει μ' αυτή την νεκυία. Το αρνητικό του ακριβώς είναι ο αφηγητής του *Κιβώτιου*: βουβός, χωρίς προφορικό (ζωντανό) λόγο, χωρίς σώμα και όνομα, άχαρος, άψυχος, γραφέας μιας νεκρής γλώσσας χωρίς αποδέκτη άλλον από την ηχώ της σιωπής.

Αν τα σταθμίσουμε όλα αυτά, συμπε-

ραίνουμε ότι το έργο αυτό δεν είναι χρονικό γεγονός, ούτε παραβολή, ούτε μύθος, δεν έχει δηλαδή το νόημα μαρτυρίας, μα ούτε μυστικές έννοιες σαν εκείνες που ερευνούσαν οι μύστες της Καββάλας στην Παλαιά Διαθήκη. Εδώ δεν αναιρούνται σύμβολα και σημασίες για να μπουν στη θέση τους άλλα, μα ίσα ίσα για να αποκλυφθεί η κενότητα του όλου συμβολικού συστήματος των ιδεολογιών.

Έργο οριακό της γενιάς του εμφύλιου, το *Κιβώτιο* κλείνει, οριστικά νομίζω, την περιπέτεια της στρατευμένης λογοτεχνίας, και την κλείνει ειρωνικά, θα έλεγα, μ' ένα κείμενο εικονικού ρεαλισμού, στρατευμένου λόγου, παρωδία σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Στη διαδρομή του συγγραφέα του είναι τέρμα ρηγματικό, όχι όμως απροσδόκητο. Επάλληλοι κύκλοι, αποτυπωμένοι στις τρεις συλλογές, περιέπιγγαν την κοινωνία και το ιδανικό, που αναζητώντας μάταια έξοδο, κατέφευγαν σε παντομίμα, σε ουτοπία ή μακροϊστορικές και οικουμενικές φαντασιώσεις. Μάχη χαμένη από χέρι, αφού τα εφόδιά της ήταν αδειασμένα: ο ίδιος λόγος, η ίδια λογική. Τούτος ο λόγος, στην πιο τέλεια κενότητά του, είναι το σημείο πλν. το άδειο κιβώτιο.

Αυτή ήταν, συνοπτικά, η πνευματική Οδύσσεια του Άρη Αλεξάνδρου μέσα από τις Συμπληγάδες και την οργή των στοιχείων της εποχής. Από την οδό της παγκοσμιότητας, του ορθολογισμού και του ουμανισμού – αυτό το πλάτος που εννοούσε να αγκαλιάσει τον κόσμο – οδηγήθηκε τελικά στο αντι-έπος της γενιάς μας και ίσως όλων των στρατευμένων κλάσεων. Αν υπήρξε ένα νεύμα, κάποιο σημάδι ευμένειας των θεών σ' αυτό το τέρμα, πρέπει μάλλον να το αναζητήσουμε μετά την τελευταία σελίδα, εκεί που μερικά βιβλία συνεχίζονται. Υπάρχει πράγματι η άποψη της προφητείας, που δίνει στο αυξομειούμενο κιβώτιο πλανητικές διαστάσεις. Στις λευκές σελίδες μετά το έργο γράφτηκε κιόλας το τέλος του μεσαιωνικού κομμουνισμού. Και πριν καλά καλά στεγνώσει το μελάνι της ιστορίας, οι παλαιοί, σχεδόν ξεχασμένοι Μολλώχ – εθνικισ-

μοί, ιεροί πόλεμοι, γενοκτονίες, ρατσισμός – έπιασαν βάρδια, όλοι εν ονόματι του δικαίου, του λαού, του ανθρώπου ή του Θεού. Το μάθημα είναι πολύ βαρύ για να το αντιπαρέλθει ο κόσμος. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Ποιητική», *Άγονος γραμμή*.
2. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
3. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
4. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
5. A. Camus, *Actuelles, II – Chroniques* (1948-1953), Paris, Gallimard, 1953, σ. 145.
6. *Correspondance A. Camus – Jean-Grenier*, Paris, Gallimard 1981, σ. 119.
7. A. Camus, *Carnets II* (1942-1951), Paris, Gallimard, 1964, σ. 156.
8. A. Camus, *ό.π.*, σ. 187.
9. «Νεκρή ζώνη», *Ευθύτης οδών*.
10. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
11. Αδελφικά μόνος αδελφικά ελεύθερος.
12. «Παράλληλος λόγος για το *Κιβώτιο*, Δημήτρης Ραυτόπουλος – Άρης Αλεξάν-

δρου», περ. *Ηριδανός*, 1, Αύγουστος-Σεπτέμβρης 1975.

13. Descartes, *Lettre à un Révérend Père Jésuite*, ed. V. Cousin, τόμ. IX, σ. 168.
14. I.B. Στάλιν, *Τα οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*.
15. «Αλεξάνδρουστρόι», *Άγονος γραμμή*.
16. J.-P. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1970, σ. 17, 22, 38.
17. J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, Paris, Gallimard, 1970, σ. 495.
18. J.-P. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme*, σ. 95.
19. J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, σ. 613.
20. *Το Κιβώτιο*, σ. 254-256, 293.
21. «Το μαχαίρι», *Ευθύτης οδών*.
22. «Ce qu'il fallait prouver», *Exercices de rédaction*. [Μεταφράζω: Ο ποιητής λοιπόν/είναι φιλανθρωπικός/όρθιος πάντα/μπροστά στο άγραφο χαρτί.]
23. *Ακόμα τούτη η άνοιξη*, 1946.
24. *Άγονος γραμμή*, 1952.
25. *Ευθύτης οδών*, 1959.
26. «Χτες», *Ακόμα τούτη η άνοιξη*.
27. «Φύσηξε βοριάς».
28. «Αλεξάνδρουστρόι», *Άγονος γραμμή*.
29. «Ένταξη και συζήτηση», περ. *Καινούρια Εποχή*, χειμ. 1961 και *Έξω από τα δόντια*.
30. Lecouturier, *La Cosmophilie ou le socialisme universel*, Paris, έκδοση του συγγραφέα (χωρίς χρονολογία).
31. Περ. *Καινούρια Εποχή*, χειμ. 1962 και *Έξω από τα δόντια*.
32. Περ. *Εποχές* αρ. 18 και 19, Οκτώβριος και Νοέμβριος 1964 και *Έξω από τα δόντια*.
33. Τάσος Λειβαδίτης, «Το υπόγειο», *Ποιήματα, Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
34. Τάσος Λειβαδίτης, *Συμφωνία αρ. 1, Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
35. «Θα επιμένεις», *Ευθύτης οδών*.
36. *Μάχη στην άκρη της νύχτας* (1952) και *Φινσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου* (1953) ήταν οι τίτλοι του πρώτου και του τρίτου ποιητικού βιβλίου του Τ. Λειβαδίτη.
37. Τάσος Λειβαδίτης, *Νυχτερινός επισκέπτης*, εκδ. Αφών Τολίδη.
38. Τάσος Λειβαδίτης, *Το Εκκρεμές*, διηγήματα, Θεμέλιο, 1966.
39. Τάσος Λειβαδίτης, «Τέχνη», *Ποιήματα, Ποίηση*, Αθήνα, 1965.
40. «Υποσημείωση», *Ευθύτης οδών*.
41. Στο R. Ghil, *Les Dates et les Ouvres*, Crès, 1923.
42. Περ. *Ηριδανός*, 1, Αύγ.-Σεπτ. 1975.